

Magdalena DUDA-SEIFERT

Uniwersytet Wrocławski

WALORY POZNAWCZE MIEJSC KULTU i ZGROMADZEŃ MNIEJSZOŚCI RELIGIJNYCH WROCŁAWIA

Wprowadzenie

W tytule opracowania przyjęto określenie obiektów kultu i zgromadzeń ze względu na szerokie spektrum zjawisk związanych z materialnymi aspektami funkcjonowania związków wyznaniowych. Miejsca bowiem zyskujące znaczenie w życiu duchowym zarówno pojedynczych osób, jak i członków różnych wspólnot religijnych mogą mieć bardzo różny charakter, uwarunkowany doktryną danego wyznania, historią określonej mniejszości religijnej oraz relacjami społecznymi w skali lokalnej. W katolicyzmie i prawosławiu świątynia należy do sfery *sacrum*, jest domem Bożym, podczas gdy w doktrynie protestanckiej „Dom Boży jest tam, gdzie dźwięczy Słowo Boże” (SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK 2010, s. 80). Szerokie tło polityczne, społeczno-kulturowe i gospodarcze wyznacza rangę mniejszości wyznaniowej w kraju i mieście, a więc pośrednio i ramy przestrzeni przez nią użytkowanej i kształtowanej.

Wyznanie religijne jest przez autorkę rozumiane jako synonim słów „Kościół” i „związek wyznaniowy”, obejmuje więc odłamy cechujące się różnicami doktrynalnymi w ramach jednej religii, na przykład chrześcijaństwa (RYKAŁA 2011). Mniejszość z kolei oznacza grupę społeczną, która na zamieszkanym przez siebie obszarze jest mniej liczebna od pozostałej części ludności, a wchodzące w jej skład osoby wyróżniają się wśród dominującej

liczebnie grupy określonymi cechami, między innymi przynależnością religijną (MUCHA, PACTWA 2008). Przestrzeń społeczno-kulturowa, kształtowana przez mniejszości religijne, obejmuje formy organizacyjne o mniej lub bardziej rozbudowanych strukturach, określone zachowania i obrzędowość, czyli tak zwane rytuały oraz formy przestrzeni sakralnej (KELLER 1986). Wspólny dla większości wyznań pozostaje termin „świątynia”, używany na określenie obiektu służącego celom religijnym. Jej formy architektoniczne oraz wystrój wewnątrz przybierają różną formę w zależności od doktryny i przypisywanej im symboliki. Świątynie jako miejsca święte przeznaczone i wykorzystywane do celów kultowych uzyskują zazwyczaj wysoki status w hierarchizacji przestrzeni, są jednak określone kulturowo, a więc status ten dotyczy określonej grupy wyznawców, podczas gdy może nie mieć takiego znaczenia lub być niezrozumiały dla innej (KACZMAREK 2002, SULIBORSKI 2005).

Osoby podejmujące podróże o charakterze turystycznym mogą się kierować bardzo różnymi motywami. Dla członków Kościołów i związków wyznaniowych mogą to być odwiedziny miejsc świętych lub wspólnoty wiernych tego samego wyznania, podróże takie mają wówczas charakter pielgrzymki lub turystyki religijnej. Podróżnych czy też turystów postrzegać można jednak w pewnym kontinuum w zależności od stopnia ich pobożności. Najbardziej pobożny, uświęcony charakter ma pielgrzymka, której uczestnicy podejmują podróż kierowani głęboko duchową motywacją lub wręcz w rezultacie nakazów religii. Często ich podróż wiąże się z wyrzeczeniami, wysiłkiem i świadomym unikaniem wszelkich komercyjnych aspektów przemysłu turystycznego (TIMOTHY 2011). Na drugim krańcu spektrum można umiejscowić turystów kulturowych, „świeckich”, dla których miejsca i obiekty kultu stanowią jeden z elementów podróży, odwiedzają oni miejsca święte dla innych, a kieruje nimi ciekawość i chęć poznania innej kultury (SMITH 1992).

Miejsca kultu mniejszości religijnych mogą stać się więc celem odwiedzin różnych grup, autorkę interesowały jednak głównie ich aspekty poznawcze. Pytanie badawcze, jakie postawiła sobie autorka opracowania, było następujące: czy obecne we Wrocławiu mniejszości religijne poprzez swoje miejsca kultu i zgromadzeń takie możliwości poznawcze oferują i czy jest to potencjał wykorzystywany przez turystykę? W tym celu analizie poddano aktualne zróżnicowanie i obecność w przestrzeni miasta wspólnot związanych z wyznaniem innymi niż katolicyzm. Przeprowadzono analizę literatury, źródeł internetowych, a także badania terenowe i wywiady w maju 2016 roku. Następnie podjęto próbę określenia znaczenia poznawczego

analizowanych miejsc. Weryfikacji poddano aktualne wykorzystanie obiektów kultu mniejszości religijnych w organizacji produktów turystycznych miasta i ich rzeczywistą dostępność.

Miejsca kultu i zgromadzeń wyznań mniejszości religijnych na terenie miasta Wrocławia

We Wrocławiu w maju 2016 roku funkcjonowało ponad 51 wspólnot wyznaniowych, jednak ze względu na przyjęte założenia ujęto w opracowaniu tylko te, które miały stałe miejsce spotkań (określone jako Kościół/wspólnota/związek religijny w tab. 1). Reprezentują one główne religie i różne tradycje (podział za: RYKAŁA 2011). Spośród mniejszości wyznaniowych związanych z Kościołem rzymskokatolickim jest to Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-ukraińskiego (Kościół greckokatolicki). Z nurtem starokatolickim związany jest Kościół polskokatolicki w RP. Najwięcej wspólnot reprezentuje różne wyznania protestanckie, a mianowicie: luteranizm (dwie parafie Kościoła ewangelicko-augsburskiego), metodyzm (Kościół ewangelicko-metodystyczny w RP), baptyzm (trzy zbory Kościoła Chrześcijan Baptystów), adwentyzm (Kościół Adwentystów Dnia Siódmego i Kościół Chrześcijan Dnia Sobotniego), pentakostalizm (dwa zbory Kościoła zielonoświątkowego w RP), badaczy (Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego), a także wspólnoty lokalne. Wśród innych wyznań wywodzących się z nurtu protestanckiego można wymienić Kościół Chrystusowy w RP, Jednotę Braci Polskich „Chrystian” oraz Świecki Ruch Religijny „Epifania”. Judaizm reprezentuje Gmina Żydowska we Wrocławiu, a islam – Muzułmańskie Centrum Kulturalno-Oświatowe. Z tradycji hinduistycznej wywodzi się Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kryszny, które jest obecne we Wrocławiu od roku 1988. Od lat 80. XX wieku zaczęły tworzyć się również wspólnoty buddyjskie w różnej tradycji. Do innych religii, powstałych w ramach tak zwanego restoracjonizmu właściwego, a więc negujących swój związek z niemal całą historią chrześcijaństwa, zarówno katolickiego, jak i protestanckiego, można zaliczyć Świadków Jehowy (19 zborów) i mormonów (Kościół Jezusa Chrystusa Świętych w Dniach Ostatnich). Nie ujęto w opracowaniu wspólnot, takich jak Karaimi, którzy z powodu małej liczby osób należących do Karaimskiego Związku Religijnego w RP nie mają obecnie we Wrocławiu obiektu sakralnego, w którym gromadziliby się w celu odprawiania zbiorowej liturgii. Poza zakresem opracowania pozostają

stały również Kościół katolicki obrządku ormiańskiego, który stara się o siedzibę u władz miejskich, czy wspólnota Rodzimej Wiary w nurcie tak zwanych neopogan, która odprawia rytuały na łonie przyrody czy w zaciszu domowym jej członków.

W pierwszych latach powojennych odnowiły działalność Kościoły i związki wyznaniowe mieszkańców, którzy przetrwali oblężenie miasta. Stopniowo jednak, w związku z przesiedleniami, zmieniała się struktura etniczna i wyznaniowa Wrocławia. Najnowsza historia niektórych Kościołów i związków wyznaniowych, takich jak Kościół ewangelicko-augsburski, Kościół ewangelicko-metodystyczny, Kościół Chrześcijan Baptystów czy Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny sięga więc lat 40. XX wieku. W okresie powojennym od roku 1956 istnieje we Wrocławiu duszpasterska placówka greckokatolicka. W latach 80. i 90. XX wieku w rezultacie transformacji ustrojowej i zwiększenia swobód obywatelskich z Kościoła katolickiego, pod wpływem Ruchu „Światło i Życie”, także we Wrocławiu zaczęły wydzielać się nowe wspólnoty o charakterze lokalnych wspólnot protestanckich (SIEMIENIEWSKI 2005), powstały i zarejestrowały się wspólnoty hinduistyczna (Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kryszny) i buddyjskie. Zróżnicowanie mniejszości religijnych w mieście jest jednak dynamiczne, bo choć rejestrowane są nowe wspólnoty, niektóre z nich mają bardzo efemeryczny charakter i dość szybko przestają istnieć. Zorganizowanie stałego miejsca kultu wymaga przy tym czasu, środków finansowych i jest uwarunkowane liczebnością wspólnoty oraz przedsiębiorczością jej członków.

W maju 2016 roku 38 miejsc kultu służyło wymienionym wspólnotom we Wrocławiu. Niektóre z grup dzieliły te same obiekty (tab. 1). Nawet spośród wymienionych 38 część stanowią tylko wynajmowane czasowo lokale w budynkach, czasem trudne do odnalezienia. Dlatego też przy analizie walorów poznawczych uwzględniono różne cechy badanych miejsc.

Walory poznawcze analizowanych miejsc

Analizowane miejsca służą w pierwszej kolejności celom religijnym: modlitwie, medytacji, czasem spotkaniu z Bogiem w ramach poświęconej przestrzeni, czasem bardziej zgromadzeniu wyznawców. Funkcje poznawcze, jakie mogą one pełnić wobec osób spoza wspólnoty, mają charakter wtórny. W niniejszym opracowaniu uwzględniono wyłącznie funkcje poznawcze, spełniane na użytek osób, które nie są współwyznawcami, a jedynie zmoty-

wowane chęcią poznania danego wyznania. Można te potrzeby zaspokoić poprzez prezentację i tłumaczenie systemu znaków zakodowanych w zewnętrznych elementach budowli służącej kultowi. Najlepiej, jeśli rolę przewodnika odgrywa w takiej sytuacji przedstawiciel wspólnoty. Inną metodą jest spotkanie, czyli kontakt interpersonalny bądź z reprezentantem danej wspólnoty, bądź w ramach udziału w jej rytuałach.

Wydaje się, że najpełniej funkcje poznawcze realizować mogą obiekty wzniesione na potrzeby określonej religii i dalej jej służące. Mogą one mieć charakter zabytku architektury, co podnosi ich wartość z punktu widzenia turysty kulturowego. W przypadku Wrocławia do pierwszej kategorii, a więc o najwyższej randze walorów poznawczych, należą **synagoga Pod Białym Bocianem** z 1829 roku, ewangelickie **świątynia Opatrzności Bożej** z 1750 roku i **kościół im. Gustawa Adolfa** z 1933 roku na Sępolnie, a następnie **kaplica Kościoła ewangelicko-metodystycznego** z 1902 roku, **kościół Chrześcijan Baptystów** z 1885 roku na podwórzu domu przy ulicy Łukaszyńskiego i **kościół Adwentystów Dnia Siódmego** z 1861 roku przy ulicy Dąbrowskiego (DUDA-SEIFERT, MIKOŁAJCZAK 2014). Synagoga odzyskana przez gminę żydowską w 1996 roku została poddana pracom remontowym i po dwóch latach przywrócona do celów religijnych (DUDA-SEIFERT, MIKOŁAJCZAK 2012). Dawny późnobarokowy kościół Dworski, obecnie Świątynia Opatrzności Bożej, wzniesiony jako ewangelicko-reformowany, wywarł wpływ na protestancką architekturę sakralną Śląska w drugiej połowie XVIII wieku, a w 1945 roku został przejęty na potrzeby Kościoła ewangelicko-augsburskiego (*Atlas...* 1997, HARASIMOWICZ, red. 2006).

Na drugim miejscu pod względem znaczenia funkcji poznawczych dla turystyki kulturowej można ująć świątynie wzniesione w celach kultowych, jednak służące obecnie innej religii niż pierwotnie. Ich wartość ma charakter historyczny i artystyczny, gdyż na przykładzie jednego obiektu można wyjaśniać nie tylko złożone losy historii religii, ale też symbolikę różnych religii i różnice między nimi. Do tej grupy należy sześć obiektów we Wrocławiu. Dwa z nich są to świątynie prawosławne mieszczące obecnie cztery parafie, do których należą: Polacy, Grecy, Bułgarzy, Białorusini, Łemkowie, Ukraińcy i Rosjanie (<http://cerkiew.wroclaw.pl>). **Katedra prawosławna** mieści się od 1963 roku w obiekcie wzniesionym jako gotycki kościół katolicki pw. św. Barbary, potem w latach 1525–1945 służącym protestantom i w związku z tym stanowi ona przestrzeń o symbolach reprezentujących trzy religie, w tym najstarszą we Wrocławiu ambonę o treściach protestanckich czy ikonostas i freski wykonane pod kierunkiem słynnego artysty Jerzego Nowosielskiego w latach 60. XX wieku (ANTKOWIAK 1991, CZERNI

2014). **Cerkiew Świętych Cyryla i Metodego** pod tą nazwą funkcjonuje siedziba parafii prawosławnej dopiero od 1970 roku. Dawny katolicki kościół św. Jakuba był pierwszą w mieście świątynią barokową, natomiast wnętrza jeszcze obecnie uzupełniane są o witraże i freski w stylu bizantyjskim. Autorem pierwszych projektów był profesor A. Stalony-Dobrzański z ASP w Krakowie, a główny ikonostas pochodzi z cerkwi w Strwiążyku koło Ustrzyk Dolnych. Co ciekawe, z powodu braku pełnej akceptacji władz konserwatorskich w latach 70. co do przystosowania dawnego kościoła i jego barokowej bryły do tradycji Kościoła prawosławnego nie został zastosowany kanon tematyczny i plan rozmieszczenia postaci (www.cerkiew.wroclaw.pl). Obecna **katedra grekokatolicka** mieści się w dawnym gotyckim katolickim kościele św. Jakuba i św. Wincentego. Placówka duszpasterska istniejąca od 1956 roku wcześniej funkcjonowała w dolnym kościele Świętego Krzyża na Ostrowie Tumskim, aż do czasu gdy w 1997 roku Ojciec Święty Jan Paweł II przyjmując ten kościół w darze od arcybiskupa metropolity ks. kard. Henryka Gulbinowicza podczas trwania Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego ustanowił go katedrą Diecezji Wrocławsko-Gdańskiej Kościoła Grekokatolickiego (<http://grekokatolicy.wroclaw.pl>). Obecne wyposażenie pochodzi w znacznej części z poprzedniej siedziby parafii, w tym ikonostas Nowosielskiego z 1983 roku, a w 2001 roku otrzymała ona w darze od katedry grekokatolickiej w Przemyślu relikwie błogosławionego Mykoły (www.cerkiew.net.pl). Dawny gotycki kościół katolicki **św. Marii Magdaleny** służył w latach 1523–1945 i 1945–1948 luteranom, zawiera więc pamiątki związane z dwoma wyznaniem, w tym niezwykle cenny portal olbiński, przeniesiony ze zniszczonego opactwa benedyktynów i wmurowany w zewnętrzny mur świątyni. Otwarcie parafii polskokatolickiej nastąpiło w 1949 roku, formalnie po odbudowie przekazano jej obiekt w roku 1972 (www.mariamagdalenawroclaw.pl). Gotycki **kościół św. Krzysztofa**, pierwotnie kaplica pogrzebowa parafii św. Marii Magdaleny, od lat 30. XVI wieku do 1945 roku w rękach protestantów, został objęty w 1956 ponownie przez Kościół ewangelicki. **Kościół zielonoświątkowców** przy ulicy Miłej mieści się w dawnej gotyckiej kaplicy pogrzebowej, wzniesionej w stylu neogotyckim, a objętej przez zbór w 1960 roku.

Do trzeciej kategorii miejsc kultu i zgromadzeń należą według autorki te, które zostały wzniesione w takim właśnie celu przez wspólnoty wiernych, ale w drugiej połowie wieku XX, co oznacza, że są dostosowane do ich potrzeb, a jednocześnie stanowią świadectwo żywotności grup wyznaniowych o młodszej genezie. Należą do nich trzy świątynie protestanckie, a mianowicie **kościół zielonoświątkowców** przy ulicy Sępiej z 1983 roku,

baptystów przy Kłodnickiej, ukończony w roku 1990 oraz obiekty wspólnoty **Kościół Wolnych Chrześcijan** przy ulicy Swojczyckiej, oddany do użytku w grudniu 2015 roku.

Mniejsze znaczenie, bowiem głównie jako miejsca spotkania, będą miały obiekty o genezie innej niż religijna, jednak przystosowane do potrzeb danego wyznania. W sytuacji, gdy jest to cały budynek, ma on swój wyraz przestrzenny i wyróżnia się w krajobrazie miasta, co również może być wykorzystane do omówienia cech danego wyznania. We Wrocławiu w maju 2016 roku funkcjonowało siedem takich budynków, pełniących wcześniej funkcje świeckie (tab. 1).

Najmniejsze znaczenie poznawcze mają lokale w budynkach, gdyż nie wyróżniają się w przestrzeni miejskiej i, zwłaszcza gdy są wynajmowane, nie mogą być zaadaptowane do potrzeb wyznania. We Wrocławiu podczas badań ujawniono 16 takich lokali, nie zawsze oznaczonych na zewnątrz budynku i dlatego często trudnych do odnalezienia (tab. 1).

Dostępność dla turystyki i organizacja ruchu turystycznego w analizowanych obiektach

Jednym z najważniejszych aspektów funkcjonowania obiektów służących celom kultu i zgromadzeń religijnych jest ich faktyczna dostępność (ROHRSCHEIDT 2011). W sytuacji, gdy jest to świątynia będąca zabytkiem, wzniesiona w określonym stylu, można omówić jej cechy zewnętrzne, strukturę i symbolikę niektórych elementów, jednak kiedy jest potrzeba poznania cech kultu i organizacji danego wyznania, niezbędne jest nie tylko wejście do wnętrza, ale także uzyskanie wiedzy od kompetentnego przewodnika.

W przypadku analizowanych obiektów służących celom kultu i zgromadzeń mniejszości religijnych we Wrocławiu sytuacja jest bardzo trudna. Tylko trzy obiekty są stale dostępne dla zwiedzających, jeden jest „otwarty za kratą”, pozostałe wymagają albo wcześniejszego umówienia przewodnika albo przyścia w określonej porze nabożeństwa lub zgromadzenia wspólnoty, o których informacja zamieszczana jest na tablicach informacyjnych (dotyczy to niektórych wspólnot protestanckich lub Sali Królestwa Świadców Jehowy przy Reymonta) lub na stronach wspólnoty w Internecie (np. w przypadku grup buddyjskich).

Jedynym produktem turystycznym miasta, a przynajmniej aspirującym do takiego miana, bo wciąż w trakcie tworzenia, a opartym na wielowy-

Tab. 1. Obiekty kultu i miejsc zgromadzeń mniejszości religijnych we Wrocławiu jako walor dla turystyki kulturowej

Lp.	Religia/ tradycja religijna	Kościół/ wspólnota/ związek religijny	Adres (ulica)	Charakter budynku/typ wspólnoty (jeśli podawany oficjalnie)	Buildynek/ lokal w bud.; d. funkcja	Infor- macja na bu- dynku	Wolny dostęp	Kat. atrak- cyjności
[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]	[9]
1	Chrześcijaństwo/ katolicki obrzą- dek wschodni	Kościół greckokatolicki	Łaciarska 34/6	Katedra greckokatolicka św. Wincentego i św. Jakuba / parafia	bud.: kośc. kat.	tak	krata	II
2	Chrześcijaństwo/ prawosławie	Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	św. Mikołaja 40	Katedra pw. Narodzenia Przenajświętszej Boguro- dzicy / par. Ordynariatu WP	bud.: kośc. kat./ prot.	tak	nie	II
3		Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	św. Jadwigi 13	Cerkiew pw. św. św. Cyryla i Metodego/ parafie polsko- i ukraińsko-języczna	bud.: kośc. kat.	tak	nie	II
4	Chrześcijaństwo / starokatolicyzm	Kościół polskokatolicki w RP	Szewska 10	Katedra św. Marii Magdaleny / par.	bud.: kośc. kat./ prot.	tak	tak	II
5		Kościół ewangelicko-augsburski w RP	Kazimierza Wilk. 29	Kościół Opatrzności Bożej / par.	bud.: kośc. prot.	tak	nie	I
6		Kościół ewangelicko- augsburski w RP	pl. św. Krzy- sztofa 1	Kościół św. Krzysztofa / par. niemieckojęzyczna	bud.: kośc. kat./ prot.	tak	nie	II
7		Kościół Chrystusowy w RP; Społeczność Chrześcijańska we Wrocławiu (par. e.a.)	Brzózki 1	Kościół im. Gustawa Adolfa/ par. j.w./zbor	bud.: kośc. prot.	tak	nie	I
8	Chrześcijaństwo/ protestantyzm	Kościół Adwentystów Dnia Siódmego	Dąbrowskie go 14	Kaplica / zbor	bud.: kośc. prot.	tak	nie	I
9		Kościół Chrześcijan Dnia Sobotnie-go; Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego	Zegadłowicz a 32/4	Mieszkanie / zbor	lokal w bud.	tak	nie	V
10		Kościół ewangelicko-metodystyczny w RP	Worcella 28	kaplica/ par.	bud.: kośc. prot.	tak	nie	I
11		Kościół Zielonoświątkowców	Miła 7/9	kościół / zbor	bud.: kośc. kat.	tak	nie	II

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]	[9]	
12	Chrześcijaństwo/ protestantyzm cd.	Kościół Zielonoświątkowców „Antiochia”	Sępa 2-4	kościół/zbór	bud.: kościół prot.	tak	nie	III	
13		Kościół Chrześcijan Baptystów (II Zbór)	Łukasińskiego 20	kaplica/par.	bud.: kościół prot.	tak	nie	I	
14		Kościół Chrześcijan Baptystów (I Zbór)	Kłodnicka 2	kościół/zbór	kościół/zbór	bud.: kościół prot.	tak	nie	III
15		Kościół Chrześcijan Baptystów - Wspólnota Nowej Nadziei (III Zbór)	Hubska 88	kościół/zbór	kościół/zbór	bud.: kościół prot.	tak	nie	IV
16		Jednota Braci Polskich „Chryścianie”	Bramborska 2/10	kościół/zbór	kościół/zbór	kościół prot.	tak	nie	V
17		Kościół Wolnych Chrześcijan	Swojczycka 105	kościół/zbór	wolnostojący bud. / Centrum Chrześcijan Swojczyce / zbór	bud.: kościół prot.	tak	nie	III
18		Kościół Chrześcijański „Słowo Życia”	Sołtysowicka 15c	kościół/zbór	wolnostojący bud. (d. hala sportowa)	bud.	tak	nie	IV
19		Kościół Boży w Chrystusie: Wspólnota Chrześcijańska „Betel”	Bramborska 58-68	kościół/zbór	pom. w bud. (Smartex)	lokal w bud.	nie	nie	V
20		Nowa Studnia	Kromera 16	kościół/zbór	pom. w hotelu (System)	lokal w bud.	nie	nie	V
21		Wspólnota Chrześcijańska „Wrocław dla Jezusa”	Sikorskiego 2/8	kościół/zbór	mieszkanie	lokal w bud.	nie	nie	V
22		Zwycięstwo w Jezusie	Wittiga 4	kościół/zbór	pom. w bud. (akademik)	lokal w bud.	nie	nie	V
23		Świecki Ruch Religijny „Epifania”	Oławska 6	kościół/zbór	mieszkanie	lokal w bud.	tak	nie	V
24		Kościół Jezusa Chrystusa Świętych w Dniach Ostatnich	pl. Wolności 7	kościół/zbór	pokoje biurowe	lokal w bud.	tak	nie	V
25		Chrześcijaństwo / restoracjonizm	Świadkowie Jehowy/ 14 zborów	Reymonta 8B	wolnostojący bud./ zborzy (14)	bud.	tak	nie	IV
26		Świadkowie Jehowy/2 zborzy	Ołtaszyn- ska 1	kościół/zbór	willa/zborzy (2)	bud.	nie	nie	IV

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]	[9]
27		Świadkowie Jehowy/ 3 zbory	Kiełzowska 30B	willa/zbory (3)	bud.	nie	nie	IV
28	Judaizm	Gmina Wyznaniowa Żydowska	Włódkowica 5a	Synagoga Pod Białym Bocianem	bud.: synagoga	tak	tak	I
29			Włódkowica 7	Mała Synagoga	lokal w bud.	nie	nie	V
30	Islam / sunnizm	Muzułmańskie Centrum Kul-turowo- Oświatowe, Oddz. Dolnośląski Ligi Muzułmań-skiej w RP	Kasprowicza 24	willa	bud.	tak	tak	IV
31	Hinduizm	Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kryszny	Brodzka 157	Bud.: d. zajazd, SP i ośrodek kultury	bud.	nie; remont	nie	IV
32	japoński	Związek Buddyśtów Zen „Boddhidharma”	Jastrzębia 11/1	Sutereana	lokal w bud.	tak	nie	V
33	japoński	Sangha „Dogen Zenji”	Żubrza 10	willa	bud.	nie	nie	IV
34	tybetański	Buddyjski Związek Diamentowej Drogi Karma Kagyu	Ruska 47/48a	mieszkanie	lokal w bud.	nie	nie	V
35	koreański	Szkoła Zen Kwam Um	Paulińska 4/8	mieszkanie	lokal w bud.	nie	nie	V
36	tybetański	Bencien Karma Kamtsang	Liskego 9/1	sutereana	lokal w bud.	nie	nie	V
37	różne (tyb. i jap.)	Misja Buddyjska „Trzy Schronienia”	Studzienne 15/17	mieszkanie	lokal w bud.	nie	nie	V
38	inne	Wspólnota Buddyjska Tiratna	Białoskómi- cza 27	lokal w bud. (Brzuch, Cen- trum Trawienia Wizji)	lokal w bud.	nie	nie	V

Objaśnienia: bud. – bud., pom. – pomieszczenie, d. – dawny, e.a. – ewangelicko-augsburska, jap. – japońskie, kat. – katolicki, par. – parafia, prof. – protestancki, PZG – Polski Związek Głuchych, SP – szkoła podstawowa, tyb. – tybetańskie.

Źródło: opracowanie własne w oparciu o strony internetowe i badania terenowe.

znaniowości jego mieszkańców, jest tzw. Dzielnica Czterech Świątyń, zwana też Dzielnicą Wzajemnego Szacunku, położona między ulicami Włodkowica, Krupniczą, Kazimierza Wielkiego i Ruską. Jest to kilka kwartałów w południowo-wschodniej części Starego Miasta, które nie ucierpiały zbyt mocno w czasie działań wojennych w 1945 roku, jednak przez kilka powojennych dekad popadały w zapomnienie i ruinę. Dopiero po transformacji ustrojowej odrodziła się gmina żydowska i w roku 1996 odzyskała synagogę. Pomysł utworzenia Dzielnicy Czterech Wyznań powstał w 1995 roku z inicjatywy ówczesnego przewodniczącego gminy żydowskiej Jerzego Kichlera. W 2002 roku projekt ten zyskał poparcie władz miasta, a w rezultacie opracowano i uchwalono „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego...” (2005). W roku 2005 powołano Fundację „Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań”, zarejestrowano Centrum Kultury i Edukacji Żydowskiej, a rok później powstała Fundacja „Bente Kahan” (GÓRALEWICZ-DROZDOWSKA, GRUSZKA 2011).

W 2005 roku w Biurze Rozwoju Wrocławia zrodziła się też koncepcja Ścieżki Kulturowej Czterech Świątyń, która połączyła obiekty kultu, choć dotąd jedynie w sposób wirtualny, bo jej przebieg umieszczono jedynie na planie Starego Miasta na tablicy informacyjnej u wejścia do Dzielnicy oraz na stronie internetowej. Cała Dzielnica podlega rewitalizacji, realizowanej wspólnie przez Urząd Miejski, wspólnoty mieszkaniowe, Zarząd Zasobu Komunalnego i lokalne fundacje (KOWALSKA 2012). W rezultacie obecnie Centrum Kultury i Edukacji Żydowskiej udostępnia synagogę stale i bezpłatnie. Jest ona czynna w dniach od poniedziałku do czwartku w godzinach 10–17.00, w piątek 10–16.00 i w niedzielę 11–16.00. Zamykana jest w czasie świąt żydowskich, koncertów oraz prób (<http://wroclaw.jewish.org.pl>). Jedynie osoby będące członkami grupy zorganizowanej płacą za bilety wstępu, można również w takim wypadku zamówić wcześniej przewodnika dla grupy, płatnego dodatkowo. Na pierwszej emporze urządzono wystawę stałą „Historia odzyskana. Życie Żydów we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku”, na drugiej przygotowywane są wystawy czasowe. W niedzielę organizowane jest wejście z przewodnikiem dla osób indywidualnych, raz po polsku (10 zł, ulgowy 5 zł) i raz po angielsku (10 zł).

Według informacji uzyskanych od osoby obsługującej ruch odwiedzających i mały punkt księgarski, zainteresowanie synagogą jest ogromne. W okresie wakacji liczba indywidualnych odwiedzających sięga średnio 80–90 osób dziennie. Liczba grup, liczących od 20 do 40 osób w sezonie, czyli od kwietnia do października, to średnio dwie–trzy dziennie, poza sezonem dwie–trzy tygodniowo. W maju i czerwcu częściej pojawiają się

grupy szkolne. Turyści zagraniczni właściwie reprezentują prawie wszystkie kraje świata, między innymi Izrael, USA, Kanadę, Australię, kraje skandynawskie, Włochy, Hiszpanię, Francję i Wielką Brytanię. Są to często osoby pochodzenia żydowskiego, w tym dawni mieszkańcy miasta, ale też seniorzy z Izraela, nie docierają tu natomiast zorganizowane grupy młodzieży z tego kraju. Wiele jest też osób spoza tego kręgu kulturowego, po prostu zainteresowanych dziedzictwem żydowskim. Udostępnienie synagogi jest finansowane przez gminę żydowską, to znaczy obsługują ją pracownicy przez nią zatrudnieni. Centrum Informacji Żydowskiej organizuje również na zamówienie spacery „Śladami historii Żydów” po Wrocławiu, obejmujące wejście do synagogi. Koszt dla grupy do 10 osób to 250 zł, jeśli jest to grupa szkolna, może w tej cenie liczyć do 20 osób, w przypadku gdy oprowadzanie jest oferowane w języku obcym, cena wynosi 350 zł (*Wyściczki...* 2016).

Z kolei nowo oddane w czerwcu 2016 roku w budynku położonym tuż przy Świątyni Opatrzności Bożej Centrum Ewangelickie „Diakonia” umożliwia zwiedzanie kościoła ewangelickiego z przewodnikiem, ale wyłącznie na zamówienie, podczas gdy dla indywidualnych odwiedzających jest on niedostępny. Podobna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do Katedry Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, która pozostaje zamknięta.

W celu odwiedzenia wszystkich świątyń w Dzielnicy Wzajemnego Szacunku możliwe jest zaaranżowanie wizyty dla grupy poprzez Fundację Dzielnicy Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań, przez fundację Free-walkingtour oraz przez prywatne Centrum Informacji Turystycznej i Rowerowej. Pierwsza została utworzona w roku 2005, zdobywa środki na projekty realizowane na terenie Dzielnicy, głównie zorientowane na pogłębienie tolerancji wśród mieszkańców Wrocławia. W ich ramach między innymi oferowane jest zwiedzanie Dzielnicy z przewodnikiem oraz wejścia do świątyń, w których oprowadza przedstawiciel danego wyznania, co w sumie trwa około trzy godziny. Projekt „Edukacja w Miejscach Pamięci – ścieżki kulturowe” został zamówiony i sfinansowany przez Urząd Miejski dla uczniów klas piątych szkół podstawowych w latach 2014 i 2015. W jednym tylko roku w okresie od kwietnia do grudnia 2014 roku wzięło w nim udział 3070 uczniów ze 131 klas (dane Fundacji). Fundacja uczestniczy też od 2012 roku w projekcie „Szkoła w mieście”, jednak tu liczba uczestniczących klas jest bardzo mała (3 szkoły i 75 uczniów w 2012 r., 7 szkół i 150 uczniów w 2013, 5 szkół i 120 uczestników w 2014 i 3 szkoły oraz 75 uczniów w 2015 r.). Warsztaty Dialogu dla wszystkich chętnych finansowa-

ne są ze środków pozyskiwanych przez Fundację w ramach projektu „Dzieci jednego Boga”, realizowanego w 2005 i od 2008 roku (z wyjątkiem 2015 r.). Liczba grup uczestniczących rocznie sięgała od 10 w 2009 roku do 30 w 2010 (szacunkowo od 252 do 640 osób rocznie). Tu uczestnikami są także na przykład Kluby Seniora, zdarzały się też grupy wycieczkowe. W ramach tego samego projektu oferowane były w 2012 roku warsztaty „Młodzież”; odbyło się wówczas osiem spotkań w sumie dla około 160 osób (dane z Fundacji). Poza działalnością w ramach projektów Fundacja oferuje wycieczkę po Dzielnicy Czterech Świątyń dla grup komercyjnych. Koszt to 550 złotych, a grupa może liczyć do 30 osób, zwiedzanie trwa około trzy godziny i uwzględnia spotkania z przedstawicielami wspólnot religijnych. Jednak zainteresowanie ofertą jest bardzo małe, prawdopodobnie i ze względu na cenę i długi czas trwania. Na przykład w okresie od października 2015 roku do końca maja 2016 z oferty tej skorzystało 11 grup, a były to głównie grupy z Wrocławia (Uniwersytet Wrocławski, gimnazjum, Stowarzyszenie „Przyjazna Edukacja”). Kilka grup spoza miasta przyjechało między innymi z Opola, Zakopanego, Moch koło Przemętu. Były to grupy młodzieży szkolnej i jedna parafia ewangelicko-augsburska. Bardzo rzadko zdarzają się grupy zagraniczne, na przykład w okresie wakacji 2015 roku z oferty skorzystali Szwedzi. Fundacja właściwie obsługuje turystów kulturowych tylko na marginesie swej działalności. Jej przedstawicielka uważa, że większe natężenie organizowanych w Dzielnicy wycieczek byłoby niemożliwe i niechętnie akceptowane przez przedstawicieli wspólnot religijnych, gdyż wymaga od nich zaangażowania czasu oraz wysiłku i koliduje z życiem religijnym mniejszości.

Fundacja Freewalkingtour działa w Polsce od 2007 roku i jest nastawiona na obsługę turystów indywidualnych i małych grup w sześciu miastach. Ofertę opiera na donacjach, a więc cena określonej wycieczki nie jest określona z góry (<http://freewalkingtour.com>). W ramach wycieczek po Wrocławiu oferuje w sezonie 2016 roku angielskojęzyczną „World War II and Jewish Wrocław” oraz niemieckojęzyczną „Judentum in Breslau”. Pierwsza odbywa się trzy razy w tygodniu, druga – raz. Rezerwacja jest tylko wymagana przy grupach liczących powyżej siedmiu osób (*Freewalkingtour...* 2016). Są to więc wycieczki skupione na dziedzictwie żydowskim i obejmują tylko wejście do synagogi.

Ostatnią organizacją, która na zlecenie oferuje wycieczkę po Dzielnicy Czterech Świątyń ze zwiedzaniem wewnątrz jest prywatne Centrum Informacji Turystycznej i Rowerowej, ulokowane w sąsiedztwie kawiarni przy ulicy św. Antoniego 8 na terenie Dzielnicy. Do wyboru są cztery tematy, powią-

zane z wyznaniem. Pierwszy to „Tam, gdzie cztery wyznania łączy siła pojednania” – dwugodzinna wycieczka obejmująca wszystkie cztery świątynie. Trzy i półgodzinny spacer „Zaułkami Dzielnicy Czterech Wyznan” uwzględnia wejście do synagogi i kościoła ewangelickiego. „Protestantyzm na mapie Wrocławia” trwa dwie godziny i obejmuje programem kościoły: Opatrzności Bożej, św. Krzysztofa, a także katedrę polskokatolicką. „Szlakiem Żydowskiego Wrocławia” trwa trzy i pół godziny i uwzględnia synagogę (<http://dzielnica4wyznan.info.pl>). Cena różni się w zależności od liczby odwiedzanych świątyń; każdorazowe wejście to dla grupy cena 70 zł, przewodnik na cały spacer kosztuje około 200 zł. Każdorazowo przy organizacji należy uzgadniać wszystkie wejścia z przedstawicielami wspólnot religijnych, dostosowywać się do świąt i innych uroczystości, dlatego też imprezę taką należy rezerwować z okolicygodniowym wyprzedzeniem. Na razie oferta ta nie cieszy się dużą popularnością. Wycieczki zamawiane są średnio przez jedną–dwie grupy tygodniowo. Zwiedzanie synagogi i Dzielnicy Czterech Świątyń oferują także prywatne biura podróży z Wrocławia.

Poza synagogą drugim tak dobrze udostępnionym obiektem jest katedra polskokatolicka, znajdująca się na Starym Mieście, ale już poza Dzielnicą Wzajemnego Szacunku. Jest ona otwarta codziennie w godzinach od 10.00 do 19.00 z wyłączeniem mszy świętych oraz płatnych koncertów. Wewnątrz znajduje się wystawa poświęcona historii Kościoła polskokatolickiego i historii obiektu, mała księgarnia i punkt sprzedaży biletów na Mostek Pokutnic, rozciągający się między wieżami zachodniej fasady katedry. Punkt ten jest utrzymywany przez parafię polskokatolicką i prowadzony przez jednego z członków wspólnoty. W sezonie codziennie trafiają tu zarówno odwiedzający indywidualni, jak i grupy.

Trzecim obiektem otwartym w stałych godzinach jest Muzułmańskie Centrum Kulturalno-Oświatowe przy Kasprowicza, czynne od 2004 roku. Stawia ono sobie za cel krzewienie wiedzy na temat islamu jako systemu religijnego oraz podejmowanie dialogu międzykulturowego. Otwarte jest codziennie w godzinach 9.00–15.00. Sala meczetu na piętrze dostępna jest codziennie w porach modlitw. W pawilonie na podwórku znajduje się wystawa kultury i sztuki islamu. W meczecie organizowane są lekcje muzealne dla szkół (<http://lekcjemuzealne.blogspot.com>).

Katedra Kościoła greckokatolickiego ma otwierane zachodnie wejście główne, można więc zajrzeć do środka, ale wejście uniemożliwia krata. Pozostałe świątynie oraz obiekty kultu i zgromadzeń na terenie Wrocławia są dostępne jedynie w godzinach odprawiania obrzędów religijnych i spot-

kań wspólnoty, informacja na ten temat czasem znajduje się na zewnątrz obiektu, nawet w postaci dużych banerów (kościół zielonoświątkowy przy Miłej, baptystów przy Kłodnickiej i Hubskiej), dużo częściej jednak można ją znaleźć wyłącznie na stronach internetowych wspólnot.

Kategoryzacja obiektów kultu i miejsc zgromadzeń mniejszości wyznaniowych dla celów turystycznych

Opracowanie miało odpowiedzieć na pytanie, jakie są zasoby dla rozwoju turystyki kulturowej o charakterze poznawczym we Wrocławiu oparte na wielowyznaniowości jego mieszkańców. W tym celu opracowano bazę aktualnie funkcjonujących wspólnot religijnych o charakterze mniejszości, a następnie poddano analizie ich miejsca kultu i zgromadzeń pod kątem wartości poznawczych i dostępności. W rezultacie opracowano propozycję kategoryzacji tych miejsc, uwzględniając ich atrakcyjność dla turystyki kulturowej (tab. 1).

Do pierwszej kategorii o najwyższych wartościach poznawczych zaliczono świątynie o genezie związanej z daną religią, a więc wzniesione na potrzeby kultu i zgromadzeń religii, której wspólnota obecnie je użytkuje. Mają one najwyższą rangę, ponieważ stwarzają możliwość odczytywania symboliki architektury o przeznaczeniu kultowym, wyjaśniania historii religii, a także spotkania z przedstawicielem wspólnoty, który może przybliżyć elementy żywej tradycji obecnie funkcjonującej wspólnoty. W grupie tej znalazło się sześć świątyń: synagoga i pięć kościołów protestanckich, co jest uwarunkowane historią Dolnego Śląska, leżącego w wieku XIX i do połowy XX w granicach części Niemiec zdominowanej przez protestantyzm.

Druga kategoria obejmuje obiekty zbudowane do celów kultu, niemniej obecnie należące do wspólnoty innej niż pierwotnie religii (tab. 1). Tutaj wartością dodaną jest możliwość omówienia historii i symboliki związanej z różnymi wyznaniem. W grupie tej znalazło się kolejnych sześć świątyń, wszystkie wzniesione jako katolickie, w tym pięć gotyckich i jedna barokowa. Dwie z nich mają najbogatszą historię, bo po okresie przynależności do wspólnot protestanckich jedna została przekazana Kościołowi polskokatolickiemu, a druga Kościołowi prawosławnemu. Jedyne barokowe w tej grupie kościoły należy do prawosławnych, a kolejny – gotycki – do grekokatolików. Dwa ostatnie służą obecnie wspólnotom protestanckim.

W trzeciej kategorii znalazły się obiekty służące celom kultowym, ale dopiero w latach ostatnich, a więc niemające jeszcze rangi zabytku architektury, niemniej przystosowane do celów kultu i zgromadzeń współczesnych wspólnot protestanckich oraz świadczące o ich żywotności w mieście. Takich protestanckich obiektów znajdziemy we Wrocławiu trzy (tab. 1).

Czwarta kategoria obejmuje miejsca kultu i zgromadzeń wspólnot, które wykupiły i zaadaptowały całe budynki. Architektura tych obiektów nie jest typowa dla danego wyznania, jednak stanowi charakterystyczny element w krajobrazie miasta i jako taka zwraca uwagę, a ponadto stanowi stałe miejsce spotkań wspólnoty, która może rozwijać swobodnie działalność mając do dyspozycji większą powierzchnię. Takich obiektów wyróżniono w mieście siedem. Ciekawy przykład stanowi tu dwukondygnacyjny budynek przy ulicy Brodzkiej 157 w odległej od centrum części miasta – Pracze Odrzańskie, przejęty przez hinduistyczne Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kryszny i zaadaptowany w roku 1998. W obiekcie tym wcześniej mieścił się zajazd, potem szkoła podstawowa i osiedlowy dom kultury; obecnie jest remontowany. Budynek jest zlokalizowany w widocznym miejscu przy drodze, w pobliżu dawnego protestanckiego kościoła Świętej Anny. Z kolei Sala Królestwa Świadków Jehowy przy ulicy Reymonta 8 stanowi rozległy niski budynek, dawny magazyn, położony w dość odizolowanym miejscu, odsunięty od ulicy, obecnie odnowiony, ale otoczony ogrodzeniem i pilnowany przez agencję ochrony.

Ostatnią kategorię miejsc stanowią lokale w budynkach, które nie wyróżniają się w krajobrazie miasta, często pozbawione są informacji na zewnątrz obiektu i są trudne do odnalezienia. Stanowią one jedynie miejsca, gdzie potencjalny zainteresowany przekazem danego wyznania może przyjść na spotkanie o charakterze modlitewnym, medytacyjnym lub umówić się indywidualnie z przedstawicielem wspólnoty w celu pogłębienia wiedzy na jej temat. Takich miejsc we Wrocławiu w czerwcu 2016 funkcjonowało 16 i mają one najbardziej efemeryczny charakter.

Podsumowanie

Badania przeprowadzone w maju 2016 roku pozwoliły zidentyfikować 38 miejsc kultu i zgromadzeń przedstawicieli mniejszości religijnych we Wrocławiu. Uwzględniając kryteria historyczne, wartości artystyczne oraz odgrywaną rolę w krajobrazie miejskim wyróżniono pięć kategorii anali-

zowanych miejsc ze względu na znaczenie ich walorów poznawczych dla turystyki. Całkowita liczba wydaje się bogatym zasobem jako podstawa rozwoju turystyki kulturowej opartej na wielowyznaniowości miasta, jednak jedynie 15 z nich mieści się w świątyniach, które mają największe znaczenie dla turystyki ze względu na walory historyczne i artystyczne, a zakwalifikowanych do kategorii pierwszej, drugiej i trzeciej. Dwadzieścia trzy reprezentuje kategoria czwartą i piątą stanowiąc zasób o charakterze bardzo niszowym, atrakcyjny wyłącznie dla osób zainteresowanych spotkaniem z przedstawicielami wspólnoty i udziałem w praktykach religijnych.

Najpoważniejszym problemem jest brak dostępności analizowanych miejsc, bowiem jedynie trzy świątynie są stale dostępne fizycznie i oferują dodatkowe elementy obsługi w postaci Centrum Informacji Żydowskiej, Muzułmańskiego Centrum Kulturalno-Oświatowego i księgarni Kościoła polskokatolickiego. Do grona ośrodków stale otwartych i udostępniających świątynię dla grup zorganizowanych, jednak po wcześniejszym umówieniu się, dołączyło otwarte 19 czerwca 2016 roku Centrum Ewangelickie.

Jedynym produktem turystycznym miasta opartym na jego wielowyznaniowości, ale według autorki jeszcze w trakcie kształtowania, jest Dzielnicą Wzajemnego Szacunku. Tu bowiem powoli rozwija się oferta zorganizowanych wycieczek, niemniej nie cieszy się jeszcze ona dużą popularnością ze względu na konieczność zorganizowania grupy, wcześniejszego umówienia, koszty i czas wymagany na zwiedzanie. Największą bolączką wydaje się brak możliwości wejścia do dwóch z czterech świątyń Dzielnicę podczas indywidualnego podążania ścieżką kulturową. Podobny problem dotyczy także drugiej cerkwi prawosławnej i cerkwi greckokatolickiej, położonych w północno-wschodniej części Starego Miasta. Szkoda też, że pozostały one, podobnie jak Kościół polskokatolicki i mniejsze kościoły protestanckie, poza strefą Dzielnicę Czterech Świątyń i nie tworzą wspólnego produktu, świadczącego o wielowyznaniowości miasta Wrocławia w jej obecnym kształcie.

Zarówno szeroko rozumiana turystyka kulturowa, jak i turystyka religijna w ostatnich latach rosną na znaczeniu i w skali globalnej, i krajowej. Przeprowadzona analiza potencjału Wrocławia w zakresie walorów poznawczych miejsc kultu i zgromadzeń mniejszości religijnych pozwala określić go jako znaczny, lecz w dużej mierze jeszcze niewykorzystany.

BIBLIOGRAFIA

- ANTKOWIAK Z., 1991, *Kościół Wrocławia*, Muzeum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Wrocław.
- Atlas architektury Wrocławia*, t. I, 1997, J. Harasimowicz (red.), Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- CZERNI K., 2014, *Projekty i realizacje sakralne Jerzego Nowosielskiego dla świątyni obrządku wschodniego we Wrocławiu*, [w:] *Sacrum et Decorum. Materiały i studia z historii sztuki sakralnej*, t. VII, s. 63–103.
- DUDA-SEIFERT M., MIKOŁAJCZAK T., 2012, *Żydowskie miejsca kultu i cmentarze Wrocławia – zmiany w czasie i przestrzeni*, „*Studia Krajobrazowe*”, III, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 85–104.
- DUDA-SEIFERT M., MIKOŁAJCZAK T., T., 2014, *Świątynie protestanckie we Wrocławiu – możliwości „reanimacji” pamięci krajobrazu*, [w:] *Krajobraz jako nośnik idei. Ujęcia teoretyczne i humanistyczne*, „*Studia Krajobrazowe*”, 4 A. Kołodziejczyk K., Chylińska D., Zaręba A. (red.), Uniwersytet Wrocławski, s. 55–71.
- Freewalkingtour. Join Us!*, 2016, broszura informacyjna, FreeWalkingTour Fundation.
- GÓRALEWICZ-DROZDOWSKA M., GRUSZKA I., 2011, *Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań jako nowy produkt turystyczny Wrocławia*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*”, 648, „*Ekonomiczne Problemy Usług*”, 66, s. 141–154.
- HARASIMOWICZ J. (red.), 2006, *Encyklopedia Wrocławia*, wyd. 3 (popr.), Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- KACZMAREK J., 2002, *Nekropolie jako przestrzeń kultury*, [w:] E. Orłowska (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Oddział Wrocławski PTG, UW, Wrocław, s. 75–86.
- KELLER J., 1986, *Religia*, [w:] J. Keller, W. Kotański, W. Tyloch, B. Kupis (red.), *Zarys dziejów religii*, Iskry, Warszawa, s. 5–30.
- KOWALSKA M., 2012, *Wrocław – wybrane problemy rewitalizacji Dzielnicy Czterech Świątyni*, [w:] *Deklinacja odnowy miast. Z dyskusji nad rewitalizacją w Polsce*, [w:] K. Derejski, J. Kubera, S. Lisiecki, R. Macyra R. (red.), Wyd. Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu AM w Poznaniu, Poznań, s. 139–151.
- Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego południowo-zachodniej części obszaru Starego Miasta – rejonu ulicy św. Antoniego*, nr XXXVIII/2451/05 z 19 V 2005, <http://uchwaly.um.wroc.pl/uchwala.aspx?numer=XXXVIII/2451/05>; 25.05.2016.
- MUCHA J., PACTWA B., 2008, *Status mniejszościowy i jego relatywność. Wstęp*, [w:] J. Mucha, B. Pactwa (red.), „*Status mniejszościowy” i ambiwalencja tożsamości w społeczeństwach wielokulturowych*, Śląskie Wyd. Naukowe, Tychy, s. 9–23.
- ROHRSCHEIDT A.M., 2011, *Faktyczna dostępność turystyczna obiektów sakralnych jako problem turystyki religijnej w Polsce*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*”, 647, „*Ekonomiczne Problemy Usług*”, 65, s. 35–57.
- SIEMIENIEWSKI A., 2005 *Rozłam – charyzmatyczna specjalność?*
<http://web.archive.org/web/20131216193208/http://www.apologetyka.katolik.pl/dyskusje-z-chrzescijanskimi-pogladami/problemy-charyzmatyczne/181/1004-rozlam-charyzmatyczna-specjalno>; 06.05.2016.
- RYKAŁA A., 2011, *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- SMITH V., L., 1992, *Introduction: The quest in guest*, „*Annals of Tourism Research*”, 19, s. 1–17.
- SULIBORSKI A., 2005, *Nekropolie jako miejsce w przestrzeni społeczno-kulturowej Łodzi. Ranga i specyfika ich znaczeń społecznych*, [w:] *Geografia i sacrum*, t. 2, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 441–453.

- SZCZEPANKIEWICZ-BATTEK J., 2010, *Koncepcja miejsca świętego w teologii protestanckiej*, [w:] *Turystryka religijna*, Z. Kroplewski, A. Panasiuk (red.), Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 77–85.
- TIMOTHY D., J., 2011, *Cultural Heritage and Tourism*, Channel View Publications, Bristol.
- Wycieczki po żydowskim Wrocławiu*, 2016, broszura informacyjna, CIŻ, Wrocław.
- <http://cerkiew.wroclaw.pl/> Historia parafii; 06.05.2016.
- <http://dzielnica4wyznan.info.pl/dzielnicaczterechwyznan>; 15.05.2016.
- <http://freewalkingtour.com/>; 10.05.2016.
- http://grekokatolicy.wroclaw.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=8&Itemid=106; 12.05.2016.
- <http://lekcjemuzealne.blogspot.com/p/nowa.html>; 06.05.2016.
- <http://wroclaw.jewish.org.pl/synagoga/historia-synagogi/zwiedzanie-synagogi>; 10.05.2016.
- <http://www.cerkiew.net.pl/index.php?glowna=zaryshistorii&cerkiew=cerkiew>; 05.05.2016.
- <http://www.cerkiew.wroclaw.pl>; 06.05.2016.
- <http://www.mariamagdalena.wroclaw.pl/kościół-polskokatolicki-w-rp/historia-katedry-św-marii-magdaleny>; 26.05.2016.

